

הקדמה

הון אנושי: מחשבות על "התמורה הגדולה" מיכאל זכים

שיחה דמיונית בין אב לבתו הקטנה, שנכללה במדריך לאיש העסקים ב־1855, פורסת לפנינו את עיקריה של תורת השוק באותם ימים, וגם בימינו:

אב (קורא עיתון וממלמל לעצמו): מפלס הנהרות אינו עולה ואני חושש ששוב לא יעלה לעולם.

בת: הלוואי שהמפלס יעלה.

אב: איזה עניין יש לך בגובה המפלס?

בת: עניין גדול, אבא, כי אז הספינות יפליגו.

אב: ולמה יש לך עניין בהפלגת הספינות, ילדה שלי?

בת: כי אז יובילו את הכותנה.

אב (מביט בה מעל למשקפיו): ומה לך, מתוקה, ולחבילות הכותנה?

בת: אם הכותנה תגיע, תוכל למכור אותה – נכון, אבא יקר? (מחייכת)

אב: ואז?

בת: ואז יהיה לך הרבה כסף.

אב: ובכן?

בת (מניחה את ידיה על כתפיו ומישירה אליו מבט): תוכל להחזיר לאימא את מטבע הזהב של עשרים דולר שלוית ממנה...

אב: ואז, חכמה מחוכמת שלי?

בת: אימא תוכל להחזיר לדודה שרה את עשרת הדולרים שהיא חייבת לה.

אב: אכן כן! המשיכי.

בת: הדודה שרה תחזיר לאחותי ג'יין את הדולר שהבטיחה שתיתן לה בערב השנה החדשה אך לא נתנה כי לא הייתה לה כותנה, זאת אומרת כסף.

אב: ובכן, חוץ מזה? (מניח את העיתון ומביט בה בחיוך קל)

בת: ג'יין תיתן לאח ג'ון את חמישים הסנט שלו בחזרה [...] והוא יחזיר לי את חצי האגורה שהוא חייב לי, עם עוד שתי אגורות כדי שאוכל לקנות גולות; בגלל זה אני רוצה שהמפלס יעלה ושהספינות יפליגו! אה, ואני חייבת למטפלת שלנו את האגורה השנייה, כי חובות צריך להחזיר!

* פרופ' מיכאל זכים הוא מרצה באוניברסיטת תל אביב. עם נושאי מחקריו נמנים ההיסטוריה של הכלכלה ושל העבודה, ההגות המדינית של הליברליזם, מין ומגדר, הסוציולוגיה של הידע, תרבות המכונה ותולדות האופנה.

סיפור סגירת מעגל החובות – או מעגל ההבטחות – מציב את הכסף בלב חוויית הכלכלה המודרנית. מטבעות היו בשימוש לאורך ההיסטוריה, כמוכּן, אך רק בעת הזאת, הכסף לשלל צורותיו – חלקי מתכת, שטרות חוב, המחאות, מכתבי אשראי, קיבולים ושאר ניירות ערך – זכה למעמד אוניברסלי. רק בזמנים המודרניים הכסף קושר את כלל הבריות יחד בשרשרת הממון. קניות ומכירות, הלוואות והשקעות, ביטוחים וביטחונות – הכול מתנהל בתוך מערכת משולבת המקיפה את החברה כולה, בעוד הכסף עצמו נותר אדיש לזהות הנוגעים בדבר. למעשה, הכסף הופך כל התקשרות אישית למיותרת; התשלום הוא שמתווך בין אדם לאדם. ואפשר אף לקבוע כי האנונימיות הזאת ניצבת ביסוד האוניברסליות הכלכלית. הכסף מטפח יחסי ניכור ובו בזמן הופך את הניכור לבסיס של הדדיות. גם הדיאלקטיקה הזאת היא תולדת המודרנה, והיא מעידה על האופי המטלטל של שיטת החליפין המתרחבת מאז המאה התשע-עשרה – שיטה שפוררה את מארג החברה מתוך שהיא משקמת אותו, והפעם על פי עקרונות מזדמנים, ארעיים ותועלתניים, המיטיבים כל כך עם המסחר. "מעולם לא אירע שערך שמיוחס לדבר מה רק כדי להחליף אותו בדבר אחר, נעשה ערך בפני עצמו", העיר גאורג זימל (Simmel) בדברו על הפיכת הכסף לתחביר של תקשורת ההמונים. כה מובן מאליו נהיה הקפיטליזם הזה, שכל ילד – או ילדה – ידעו לעשות את החשבון בעצמם.

כלכלת השוק הביאה לידי "תמורה גדולה" בתולדות האנושות, לתהליך שגרם חורבן רבתי – חומרי כמוסרי – כפי שקרל פולני מתאר ומתעד בספרו החשוב. הכאב על אשר אבד לנו בעקבות הקמת שלטון ההון ניכר בכתיבתו, וכמוהו גם הכעס על סירובם של הוגים ליברלים להכיר במחיר הכרוך במה שמכונה בפיהם "קדמה". הספר, שראה אור בשנת 1944, נולד מתוך ניסיון לחשוף את שורשי הקטסטרופה שפקדה את העולם באמצע המאה העשרים. המשימה הובילה את פולני אל מהפכת התיעוש, שהפכה את הכסף לטובין, לסחורה בפני עצמה הנסחרת ללא כל קשר לצרכיו הממשיים של האדם. כך קרה גם לאדמה ולעבודה – הן סופחו לשוק והיו לסחורות, כלומר לאמצעים להפקת רווחים. "אך עבודה ואדמה אינן אלא האנשים עצמם", פולני מוחה; הכפפתן לתזוית המסחר "פירושה הכפפת מהות החברה לחוקי השוק". חוקים אלו התבססו על ההנחה שלאנושות יש נטייה "לסחור, להמיר ולהחליף דבר בדבר אחר", בניסוחו הנודע של אדם סמית, המופיע בפתח ספרו עושר העמים. ספר זה ייסד חשיבה כלכלית חדשה בהקנותו לשוק מעמד טבעי ועל-זמני. אך חוקי השוק היו גם תוצאה של תוכנית מדינית שאפתנית, של התערבות משפטית וחקיקתית שנועדה לנתק את הכלכלה מיחסי התן וקח המסורתיים בין שכנים, ומכל מערכת חברתית אחרת שאינה מייצרת עודפים לשם מכירה. כדי להכשיר את יכולתנו לסחור, להמיר ולהחליף, נחקקו חוקים שמטרתם לעודד השקעות ולהגן על המשקיעים; להגמיש את זכויות הקניין ולאכוף את הגמשתן באמצעות הזרוע הנטויה של המדינה; להקל את הגישה למשאבים ולהסיר את המגבלות על ניצולם; ולהתקין מערך אחיד של מידות (בכלל זה "תקן הזהב",

שקבע את מחיר הכסף לטובת הבנקים ומלווים אחרים) – מערך שהיה נחוץ לקידום הסטנדרטיזציה והאוניברסליזציה של החליפין. לחוקים החדשים, שהגדירו את התחרות כמצבו הטבעי של הכלל, ואת הקידום האישי כמצבו הטבעי של הפרט, תכלית אחת: עיגון הרווח כערך המניע של הכלכלה כולה.

הצבת הרווח ביסוד הכלכלה במאה התשע-עשרה חוללה שינויים מרחיקי לכת בהסדרי הייצור והצריכה, באופן שהיה בו כדי לקעקע את מוסכמות העבר. "כל אלה שזה מקרוב נולדו מתיישנים בטרם תהא להם שהות להתאבן" – כך תיארו מרקס ואנגלס ב-1848 את נטייתו של כל דבר בעל ערך "להתנדף" לנוכח האצתם והרחבתם של החליפין. המגמה הזאת לא הוגבלה לפעילות המשק. הקפיטליזם – כפי שמשתמע מעצם הפיכת ההון (קפיטל) לתפיסת עולם (קפיטליזם) – הפיץ את הגיון השוק והחדיר אותו למערכות חיים רבות, אם לא לכולן. ב"חברת השוק", כפי שפולני כינה את הסדר הציבורי החדש, הכול נעשה סחיר. האינטרסנט, הרואה בחייו "מיזם" המחייב ניצול מושכל של משאביו האישיים, עבר לקדמת הבמה והוכר כמודל של תבונה אנושית. הוא אימץ לחיקו אתיקה הנשענת על מושגי המקסום, הקידום, המינוף והסיכון המחושב, השאולים מעולם העסקים. הנה לפנינו ההפרטה במלוא אונה – התנהלות אישית על פי אסטרטגיות שיווק. לא פלא אפוא שהרווח דוחק את הרוח, וכל שכן את הרווחה – כך השפה העברית מאפשרת לנו לתמצת את התזה של פולני בדבר ציוויליזציה המושתתת על עקרונות של מיקוח וממכר. דומה כי הדברים באים לידי ביטוי נוקב אף יותר בצירוף המילים השגור בפיו "הון אנושי", שעטנו המחיל את חוקי השוק על בני האדם והופך את חייהם לבעלי ערך נקוב. ואכן, פולני מסכם, "החברה האנושית כולה הפכה למערכת נלווית של המערכת הכלכלית".

* * *

תפיסתו זו של קרל פולני את הכלכלה ואת שברה שואבת מן הפילוסופיה המדינית, מהסוציולוגיה, מהאנתרופולוגיה והאתנוגרפיה ומההיסטוריה החברתית. עושר המקורות הזה מאפשר לו לזהות את הפגמים הגנטיים של המשטר הליברלי, אשר לאורך מאתיים שנות שלטונו שב ושומט את הקרקע מתחת לרגליו שלו. אמנם "הכלכלה החופשית" נושאת את דגל החירות והשוויון, אך היא גם שמה ללעג את ערכי היסוד האלה. פולני, שמבחינה היסטורית ניצב בנקודת האמצע בדיאלקטיקה הזאת של הנאורות, סוקר את המאה הראשונה של שלטון ההון, ומוריש לנו מפת דרכים שבעזרתה אפשר להתחקות על המשך התעצמותו, עד בואנו הלום. הוא מפריך את יומרתם המדעית של הכלכלנים מתוך העמדת מושגי המפתח שלהם – עושר (ועוני), שפע (ומחסור), עבודה ופרייה, צריכה, קניין, חוב, ערך, רווח, מיכון, וכמובן שוק – בהקשרם ההיסטורי הממשי. אין מדובר בקטגוריות קבועות ונתונות מראש, בבחינת אבני הבניין של המחקר – פולני מבהיר – אלא במושגים שבעצמם טעונים

בחינה ומחקר. זאת ועוד, פולני מרחיב את רשימת הגורמים הרלוונטיים לדיון על הכלכלה, ומחזיר למרכז ענייננו את חיי המשפחה והקהילה, לצד שיקולי המוסר והמסורת – גורמים שנעלמו מהמחקר הכלכלי הרווח בשל הקושי לתרגם למספרים ולנוסחאות קבועות. גישתו המקורית, המשוחררת מקלישאות האקדמיה והמוצגת בשפה חדה – גם אם מאופקת – עושה את חיבורו על ההיסטוריה הכלכלית לספר הגות לכל דבר. התמודדותו של פולני ההומניסט עם מגבלות ההומניזם מעוררת השתאות, ואיש אינו יכול להישאר אדיש לה. יש אפוא לראות בהתמורה הגדולה גם מחאה פוליטית, מבט בלא מצמוץ על הבטחות השווא של הליברליזם.

מבטו של פולני הוא מבט מקיף, הבוחן היסטוריה רבת תהפוכות וניגודים. בין השאר, הוא מתאר כיצד משק הבית האנגלי של סוף המאה השמונה-עשרה כרת ברית עם האצולה הוותיקה בניסיון להדוף את האיום שהציב הסחר החופשי על אורח החיים הצמוד לקרקע. הוא מראה כיצד חזונותיהם של מלתוס, בנת'ם, ריקרדו ומיל – ושל הרברט ספנסר, ויליאם גרהם סאמנר ולודוויג פון מיזס אחריהם – שמטו את הקרקע, פשוטו כמשמעו, מתחת לרגליהם של האיכרים, בשם הקדמה. קדמה זו הצמיחה ערי חרושת, שכונות עוני, תנאי עבודה ירודים (להורים ולילדיהם כאחד), ומערכת שכר שמוטאמת לא לגוף או לנפש, אלא להגדלת הרווח השולי. פולני עומד על טיב העימותים שפרצו בין עובדים למעבידיהם סביב היקף הסמכות הנובעת מבעלות על אמצעי הייצור; ועל האופן שבו האחדות האופיינית לחברה הנוצרית דעכה ופינתה את מקומה לערבות הדדית מסוג אחר, שהגדירה מחדש את אחריותם של בעלי האמצעים כלפי זולתם. הוא מעלה על נס את רוברט אוון, דמות הרואית בעיניו, שהציע דרך לעתיד תעשיית המושתת על שותפות במקום על תחרות. כמו כן, הוא מרחיב על המחאה העממית שקמה כריאקציה לתוכניות הפיתוח והולידה שורה של צעדים שנועדו להגן על החברה מפני כוחות השוק – בין השאר בתחומי הבריאות, העבודה, הממשל והביטוח הסוציאלי. זאת ועוד, פולני מתאר את המערכת הבנקאית שפותחה גם היא כאמצעי הגנה מפני פגיעת השוק בעסקים, שהרי התנודות התכופות ברמת המחירים – תוצאה של המסחר בכסף – סיכנו את המסחר עצמו. הוא דן גם בהתפשטות כלכלת השוק אל מעבר לים, להודו ולסין וגם למושבות באמריקה, התפשטות שהעניקה לתעשייה תנופה שלא נודעה כמותה; וכן באימפריאליזם, שכפה על עמיהן של מדינות אגרריות ברחבי תבל להתארגן לפעילות של סחר ומסחר – כפי שנעשה קודם לכן בגבולות אירופה – ובהתרסקותו של האימפריאליזם במלחמת העולם שפרצה ב-1914.

נוסף על כך, פולני מתאר את הבריחה המתמדת של ההון, פועל יוצא של הניידות שביסוד הכלכלה המוניטרית. בריחת ההון רוקנה את קופות הציבור וסתמה את הגולל על יכולתן של מדינות דמוקרטיות לשלוט בכלכלתן הלאומית. משבר זה הצית תגובת-נגד חריפה, גם בגרמניה:

את הפתרון הפשיסטי למבוי הסתום שהקפיטליזם הליברלי נקלע אליו אפשר לתאר כרפורמה בכלכלת השוק שמחירה השמדתם של כל המוסדות

הדמוקרטיים, הן במישור התעשייתי הן במישור המדיני. כך יכלה המערכת הכלכלית המתערערת להשתקם, ואילו ההמונים עצמם אולצו לעבור חינוך מחדש, שנועד לשלול מהיחיד את זכויותיו הטבעיות ובכך להפקיע ממנו את היכולת לתפקד כגורם אחראי בחיי הציבור. החינוך מחדש הזה – שביטא את עיקרי האמונה של דת פוליטית שדחתה את רעיון אחוות האדם על כל ביטוייו – נעשה באמצעות המרת דת נרחבת, שנכתה על המתנגדים בשיטות עינויים מדעיות (עמ' 225).

התמורה הגדולה מחולל תמורה בחשיבתנו, הן על אודות העבר הן על אודות ההווה. הסיפור שפולני מספר, כוללני ופרטני בעת ובעונה אחת, קורא תיגר על ההשקפה המורשת שלפיה הציוויליזציה צועדת מהחושך אל האור. המציאות ההיסטורית מורכבת יותר. למשל, כינונו של ממשל חוקתי באנגליה – לכאורה ציון דרך חשוב בהתקדמות לעבר הדמוקרטיה – נועד, לטענת פולני, להגביל את יכולתו של הכתר להאט את קצב הגידורים והנישולים הכרוכים בשחרור ההון מכבלי המסורת. אמנם, המשטר החדש הושיט יד לרבות העקורים, אך הוא עשה זאת בעזרת מנגנון סיוע המבוסס על עקרון הרעב, שהיה אמור לדחוף את ההמונים באופן טבעי לעבר שוק העבודה. מנקודת מבט זו, הפגיעה בכוחו של בית המלוכה מסתמנת כאירוע מנוון ולא דווקא מכונן – אם כי ייתכן שההבחנה עצמה בין חורבן לבניין חסרת טעם, שכן הקפיטליזם הורס כדי לבנות ובונה כדי להרוס, כפי שתיאר הכלכלן יוזף שומפטר את "התנועה הנצחית" של השיטה. בינתיים, המצוקה הלכה והעמיקה, למרות – או שמא בגלל – הסעד שהוענק לפליטי המהפכה הכלכלית, סעד שמרוב דאגתו להגן על זכויות הפרט שלהם הקשה עליהם להתארגן כקהילה.

פולני גם מבאר את פשר הלסה־פר (laissez-faire), הסיסמה האהובה על חסידי השוק, הגורסת כי מוטב להניח למערכת החליפין לנהל את עצמה. כפי שאנו נוכחים לדעת, ההיסטוריה אינה עולה בקנה אחד עם האידיאולוגיה הזאת. כלכלת השוק שצמחה במאה התשע־עשרה נשענה למעשה על פעולתם הנמרצת של מוסדות השלטון למען כינונו של סחר חופשי. בתי המשפט שכתבו את דיני הקניין כדי להתאים אותם לאופי הנזיל של החליפין בשוק; הבנקאות המרכזית תיווכה בין סחר החוץ לסחר הפנים כדי לייצב את שערי החליפין; הממשלה הקצתה סובסידיות כדי לבסס את ענפי החרושת וטכנולוגיות התחבורה, שנחשבו חיוניים לפיתוח המשק; כוחות הצבא והצי שוגרו למרחקים כדי לכבוש טריטוריות בתולות ולהשתלט על משאביהן, בכלל זה תושביהן; והאדם, כדי לשרוד בנסיבות שנוצרו, נאלץ להחליף את מניע הפרנסה במניע הרווח – טרנספורמציה שהולידה את ה־homo economicus. פולני מוכיח שהמאמץ הזה – כינונה של כלכלה הפועלת על פי חוקי השוק – היה מפעל הייצור המרכזי של הקפיטליזם, פרי פעולתה של היד המכוונת של המדינה הליברלית. מדובר בתוכנית רדיקלית המקריבה את הישן והמיושן על מזבח החדש והחידוש. לא בכדי אנו רואים בתהליך התיעוש "מהפכה", ומדובר

במהפכה שהיא חברתית בעיקרה. כלומר, הקפיטליזם מפיק לא רק עושר אלא גם כוח: השליטה במשאבים (באמצעות הסדרת זכויות קניין של "בעלי המאה") מקנה שליטה באוכלוסייה (באמצעות אותן זכויות קניין של "בעלי הדעה"). יתרה מזו, פולני מדגיש, המרדף הבלתי נלאה אחר סחורה עודפת היא המהפכה המתמדת האמיתית. הקפיטל, מטבעו, נוהג לקנן בכל מקום, לתקוע יתד בכל מקום ולקשור קשרים בכל מקום, והוא גורר אחריו את האנושות כולה בעודו נושא את דגל החירות והשוויון.

* * *

כיצד הצליחה הטלטלה הבלתי פוסקת הזאת של הקפיטל לעצב מחדש את טבע האדם על פי ההיגיון העסקי? ההסבר נעוץ בראש ובראשונה בקריסת "הכלכלה המוסרית" ששלטה בכיפה עד למהפכה התעשייתית. סדרי המשק שקדמו לעליית השוק לשלטון נועדו להגן על חיי הקהילה מפני התנועות והתנוודות של המסחר. לשם כך הם הכפיפו את הכלכלה למנהגי החברה, ולא להפך. סדר עדיפויות זה הכתיב שמירה על מעמד הפטריארך ביחס לבני ביתו, על מעמד האציל ביחס לצמיתיו, על מעמד האדון ביחס לעבדיו, על מעמד הנסיך ביחס לנתיניו, ואף על מעמד האל ביחס לצאן מרעיתו. משטר המגן על מערכות יחסים לא שוויוניות כאלה נתפס היום כמשטר לא מוסרי בעליל, אלא אם נראה במוסר נגזרת של המסורת. במובן הזה הכלכלה המוסרית לא נועדה רק לשמר את הפריבילגיות של העריצים ובעלי השררה; היא גם שיקפה את ההבנה המקובלת בחברה הלא מתועשת שלפיה בעולם שוררים תנאי דֶחֶק, והמחסור, ולא השפע, הוא ברירת המחדל הכלכלית. במציאות חומרית כזאת, המתנהלת בצל איום של ממש, יש להגביל את שאיפותיו של הפרט, שכן פעולה חופשית גובלת בחתרנות העלולה לסכן את הסדר הציבורי. אשר על כן, החליפין הוגבלו והוצמדו למנגנון של "מחיר צודק", כפי שהוא כונה, מונח המשקף גם הוא את רתימת המוסר להגנה מפני השוק. היה חשוב להפריד את מחיר המצרך מהשפעות ההיצע והביקוש, העלולות להזניק את יוקר המחיה לרמה שהציבור לא יוכל לעמוד בה. מאותו הטעם, השלטון תבע לעצמו את הסמכות לקבוע מהו הגמול ההוגן עבור הסוחר – שהרי הסוחר מחויב, כמו כולם, לטובת הכלל, ולא רק לטובתו שלו ולטובת בני ביתו. הדאגה ליציבות גם הרחיקה את הסחר עצמו אל מחוץ לגבולות היישוב; השוק הוגדר – וגודר – כזירה הנשלטת על ידי שיקולים זרים ולעיתים קרובות על ידי אנשים זרים, בהם מלווים בריבית, כלומר אלה הסוחרים בכסף. העסקאות שמטרתן רווחים אישיים אינן משרתות את צרכי העם, ולכן "אינן טבעיות לבני האדם". כך סברו פילוסופים ושליטים כאחד, בעומדם על ההבדל בין מנגנון המיקח והממכר לבין חלוקת הטובין על פי עקרונות יציבים יותר – מעמד, ייחוס וקשרי משפחה. מארג מסורתי זה של חובות חברתיות לא היה נתון לגחמותיה של פורטונה, אלת המזל, ועל כן העדיפו לארגן את הכלכלה

סביבו. גם בימי הביניים המאוחרים, כשמספר השווקים הלך וגדל ואיתם הכמות והמגוון של הסחורות שעמדו למכירה, השלטונות הקפידו לווסת את החליפין. הם עשו זאת באמצעות תיחום המסחר במרחבים מסומנים (זהו ה־marketplace במובן המילולי), ובאמצעות הגבלת לימים קבועים ולמוצרים מסוימים. הכול היה מוסדר באמצעות רישיונות, זיכיונות והיתרים שכל מי שביקש להשתתף בפעילות השוק נדרש לקבל מרשויות השלטון.

"אבל הציוויליזציה של המאה התשע-עשרה הייתה כלכלית במובן שונה", מציין פולני. הגבולות שהוצבו עד אז בפני התפשטות העסקים נפרצו, ופריצה זו הובילה לכינונה של "חברת שוק", ישות שכבר לא נתפסה כדבר והיפוכו. הכלכלה המסורתית, שבודדה את השווקים, הומרה בכלכלה שכולה שוק; ובמקום שוק המוסדר על ידי מוסדות השלטון נוצר שוק שאמור להסדיר את עצמו. מהפכה זו גם יצרה מנגנון מחירים חדש, שהתבסס על יחס אחר בין המחיר לבין הצדק החברתי. בד בבד עם הליברליזציה המדינית ופירוק המשטרים העריצים, המחיר חדל לגלם ערך מוחלט שמנותק מהשאיפות הפרטיקולריות של הקונים והמוכרים. האבסולוטיזם הוחלף בערכים יחסיים, המשתנים לפי תפיסתו של כל צד בעסקה את טובתו שלו. מכאן ואילך מאווייו של הפרט הם שיקבעו את מחירי הסחורות – מה שידוע היום כיחסי הגומלין בין הביקוש להיצע – ובאופן כללי יעצבו את התשתית המוסרית של הכלכלה. פיקוח המדינה על המתרחש במשק נראה אפוא שרירותי ובלתי מוצדק, כי הוא נגד את זכותו הבלעדית של כל אזרח להחליט מהם צרכיו וכמה הוא מוכן לשלם בעבורם. כלכלת השוק הזאת הועלתה על נס, וזכתה להילה של כוח משחרר המשליך את שלטון האדונים אל פח ההיסטוריה. כך נוצר זיהוי מוחלט בין הסחר החופשי לאדם החופשי, זיהוי שהתפתח לכלל אמונה חובקת-כול "שלא הייתה כמוה מאז ראשית ההתפשטות של הנצרות", לדברי פולני.

התמורה הגדולה הזאת התגלמה בחוזה העסקי. עקרון חופש החוזים, אחד מיסודות המשטר הליברלי, פטר את האדם מכל מחויבות, ומכל חוב, שלא קיבל על עצמו ביוזמתו שלו. על כן, כל התקשרות בין בעלי עניין שיקפה בהכרח בחירה חופשית. החוזה תיווך בין רצונותיהם של הצדדים מתוך פירוט – והפרטה – של התחייבויותיהם, ומתוך הצבת תנאים ולוחות זמנים מוסכמים למימושן. בתום תקופת החוזה מסתיימת ההתקשרות בין הנוגעים בדבר ועימה גם כל קשר אחר ביניהם. מדובר במכשיר יעיל להפליא, המבטא את נקודת המפגש בין האינטרסים השונים והמשתנים הפועלים בחברת השוק. במפגש הזה איש אינו נאלץ לוותר על מבוקשו. אדרבה, ויתור כזה יערער את תוקף החוזה, הנשען על הבחירה החופשית של השותפים בו. שהרי על פי הצדק החוזי, טובת הכלל כרוכה בטובתו של "החתום מטה", בהנחה שהוא מחשב את צעדיו בתבונה, על פי תועלתו האישית.

חישוב התועלת האישית היה לסימן ההיכר של חברת השוק, ולשם כך היא השקיעה מאמצים בפיתוח פרקטיקות של חשבונאות ובשכלולן. הביטויים לכך היו רבים ומגוונים – למשל, בעשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה הוכנסה

הפנקסנות לתוכנית הלימודים של בתי הספר – אך החשוב שבהם היה ללא ספק המצאת הסטטיסטיקה. זה קרה בשלהי המאה השמונה-עשרה, בסקירתו של סר ג'ון סינקלייר את יחסי החברה ואת דפוסי המשק בסקוטלנד. מפעלו של סינקלייר הניב שורה של דוחות גדושים בנתונים מספריים, המסודרים בשורות וטורים צלובים, שהציגו תמונה מקיפה של חברה המורכבת מסך חלקיה. לעומת המערך הישן, שבו חיי הפרט היו תולדה של הסדר החברתי – שגם קיבע את מעמדו – במשטר הליברלי הפרטים הם שקבעו את הסדר החברתי. מדע הסטטיסטיקה הומצא כדי לתעד את הדינמיקה הנזילה הזאת, ולהשליט בה סדר בלי לכפות היררכיה קבועה. לשם כך נבנו ייצוגים של הכלל על סמך נתוניו של הפרט, החל בשיעורי הילודה, התחלואה והתמותה, וכלה במשלח היד של כל מי שמלאו לו חמש-עשרה. אומדנים אלו הנחו את המדיניות הציבורית ונחשבו חיוניים לממשל תקין. המשמעות ביותר בכל המדדים הסטטיסטיים החדשים היה "רמת החיים" (תרגום חסר ל-*standard of living*), בהכניסו את הציבור כולו אל מערכת שוק אחת. הקטלוג והדירוג של חיי הכלל על פי תקן סטנדרטי התאפשרו בעקבות הענקת מעמד אוניברסלי לכסף, מהלך שבזכותו יכלו למדוד את ההוצאות וההכנסות של כולם ולהשוות ביניהן. בכלכלה המסורתית לא היה אפשר להעלות על הדעת את המושג "רמת חיים", וכל שכן לחשב אותו. רק בכלכלה שכולה שוק, שבה מוצמד תג מחיר לכל מצרך, אפשר להמציא אומדנים שחלים על כלל האוכלוסייה.

היוזמה למדוד את רמת החיים באה לעולם בשל דאגה גוברת לנוכח ממדי העוני שהתגלו בעידן התיעוש. "לתדהמתם של המשכילים", כותב פולני, "התברר שעושר חסר תקדים הולך יד ביד עם עוני חסר תקדים". צמידות זו של העושר והעוני סתרה את הבטחת מצדדי רעיון הקדמה כי השפעת התעשייתי יספק רווחה לכולם. לפיכך, הסטטיסטיקה גויסה כעת כדי לעקוב אחר המגמה המדאגה ולהורות על צעדים לתיקונה. לדוגמה, כאשר נמצא שרמת החיים בקרב חקלאים בדרום ארצות הברית היא מתחת ל"קו העוני" – עוד מושג סטטיסטי חדש – יצאה דרישה לערוך רפורמות במשק כדי לסייע לנזקקים. במובן זה, מידת הכסף הנדרשת להשגת רווחה בסיסית העידה לא רק על תפקוד הכלכלה, אלא גם על מידת הצדק בחברה. ארגוני העובדים פעלו לפי הכלכלה המוסרית החדשה הזאת, המותאמת לחוקי השוק. הם החלו לתעד את ההוצאות השוטפות של חבריהם, ניכו את הסכומים שהתקבלו מהשכר הממוצע במשק, וגילו שלא נותר די כסף לקנות גלידה לילדים או לצאת מהעיר בסוף השבוע כדי "לשאוף מעט אוויר צח". ממצאיהם של האיגודים המקצועיים עוררו סערה ציבורית וגם תגובת-נגד: התעשיינים אספו נתוני שכר מטעמם שהצביעו דווקא על "שיפור ניכר בתנאי החיים של הפועלים". בלי להכריע אילו נתונים היו אמינים יותר – אלה של ארגוני העובדים או אלה של איגוד התעשיינים, דבר אחד כבר היה מוסכם: הצדק עצמו נטמע בדקדוק הפנימי של השוק. האושר, ולא רק העושר, היה לפועל יוצא של כוח הקנייה, והנתונים הסטטיסטיים תורגמו לערכים כספיים שהזינו את השיח המדיני והכלכלי גם יחד. הנרי קארי (Carey), שהיה

הוגה בר סמכא בנושאי המשק בארצות הברית באמצע המאה התשע-עשרה, אף קבע ששיטת התמחור המשתכללת באותם ימים מאפשרת לקיים בפעם הראשונה בהיסטוריה דיון מעשי בנושא השוויון החברתי – שכן המספרים הם חסרי פניות ותקפים באותה המידה לכל אדם.

המעמד האוניברסלי של החשבונות העניק להיגיון העסקי גם תפקיד חינוכי. "אין לחרוג מגבולות ההכנסה האישית שלך", הטיפו ספרי ההליכות של התקופה, שביקשו להדריך צעירים שאפתנים ולנתב את רדיפתם אחר העושר ואושר; "לשם כך עלייך לכלכל את צעדיך". כלכלה זו יושמה בקפדנות בידי ויליאם הופמן, שבשנת 1847 הסב את היום האיש שלו לספר תקציב פרטי, לקראת עזיבתו את החווה המשפחתית לטובת העיר הגדולה. ויליאם ביקש לפתוח ב"קריירה עסקית", וכדי להתכונן לחיים בשוק הוא התחיל לרשום בשורות מוקפדות ועוקבות את סך כל הוצאותיו: 5 סנט לכיכר לחם, 12 סנט דמי נסיעה לעיירה הסמוכה, או חצי דולר עבור צווארון מבד משי לבן. אך הוא לא הסתפק ברישום השוטף, אלא שכלל את המעקב האישי שלו וקידד את כלל הוצאותיו על פי חלוקה משולשת, שהיא גם ערכית: "צרכים אישיים", "צרכים ביתיים" ו"צרכים שאינם נחוצים", כלומר מותרות. כך ייסד ויליאם מערך לניהול עצמי שנועד לסייע לו "לכלכל את צעדיו". נראה שהחשבונות היו לו מצפן וגם מצפון.

במקור, התקציב פותח כדי לשמש לציבור אמצעי פיקוח על מערכת המיסוי ועל ההתנהלות הפיסקלית של הממשלה באופן כללי. במאה התשע-עשרה אמצעי זה עבר הפרטה – במקביל להעברת הריבונות במדינה לידי הנתינים עצמם, שבתוך כך הפכו לאזרחים. הנהלת החשבונות הועתקה מלשכות המסחר והמוסדות הפיננסיים לחיי הפרט, וסייעה לאזרח לבסס את הבקרה העצמית הנדרשת מכל אדם במשטר דמוקרטי. מאחר שהחשבונות העניקו "מבט נוקב על האמת בכל אשר תעשה", על פי ספרי ההליכות של התקופה, ראוי היה שהם "יעצבו את האופי הבוסרי שלך". תקציב אישי מאוזן התפרש אפוא כעדות לשלטון עצמי.

לצד טיפוח אתיקה אישית התואמת את חוקי השוק, כלכלני התקופה שקדו על גילוי "השכר הטבעי", היינו ההכנסה שאמורה לאפשר לאזרחים לממש את זכויות הפרט שלהם. התפרסמו תחשיבים רבים של הוצאות המחיה השנתיות, למשל הוצאותיה של משפחה בת ארבע נפשות, הכוללות מגורים (100 ליש"ט), מצרכי מזון (273 ליש"ט), ביגוד (132 ליש"ט), ריהוט (20 ליש"ט), פחם לחימום (18 ליש"ט) ודלק לתאורה (10 ליש"ט) – עלויות שהסתכמו ב-553 לירות שטרלינג לשנה. הוצאות אלו שולמו מתוך שכר שנתי של כ-570 ליש"ט שהשתכרו האב והאם יחד, בתנאי שאף אחד מהם לא חלה או נפצע במהלך השנה. הסימטריה בין ההוצאות להכנסות כפי שהוצגה בטורים המקבילים בטבלאות יוצרת רושם של מצב מאוזן, והיה בכך כדי להעיד על התפקוד התקין של שוק העבודה, המתגמל את כל המשתתפים בו. אך מבט בין השורות מגלה כי הסכומים הנקובים מסתירים מציאות מאוזנת פחות. שהרי חוב המשפחה משולם מקופת הבית, בכסף מזומן, ואילו מחיר

המוצרים הנצרכים מתבסס על כסף האשראי שמגלגלים הסוחרים. כלומר, על אף המספרים הזהים, מחיר הקנייה שונה ממחיר המכירה. הערך הקמעונאי נקבע לפי עלות האשראי, שהיא נזילה ונפרסת לאורך שנה שלמה ויותר, באופן שאף מספק הזדמנות לעשיית רווח נוסף על הרווח המופק ממכירת המוצר. יתר על כן, הסכומים הנומינליים שמייצגים את הוצאות המשפחה מקפלים בתוכם עלויות נוספות, נסתרות מעין, משום שמחיר הקנייה טומן בחובו את הרווח העודף של הסוחר, וגם של התעשיין – רווח שמקורו בשכר השולי שהצרכן מעביר אל בעלי ההון בהיותו עובד שכיר. משתמע מכך שהשורה התחתונה בחישובי התקציב מגלה טפח ומכסה טפחיים, ושלמעשה מדובר במצג שווא שלפיו ישנו שוויון יחסים בין הקונים למוכרים, שוויון שכביכול ניצב ביסוד החליפין בשוק. "המערכת שלמראית עין תמכה בהם, למעשה עשקה אותם", פולני מעיר. כך היה אפשר לסכם מאה שנים של כלכלה חופשית.

העושה הזה מתחזה לחופש. בחסות ההיגיון ההפוך שפולני מזהה, המתנגדים לשלטון ההון הפכו לערב רב של פופוליסטים השוללים את הקדמה, לציבור הלוקה ב"תודעה כוזבת" – מונח שנועד לתייג כבלתי כשיר כל מי שאינו מחשב כראוי את האינטרסים האישיים שלו. ואכן, מתנגדי הקפיטליזם לא הצליחו לעמוד בפרץ, והם נחלו תבוסה במערכה על אופי הכלכלה ועל האופן שבו היא מחלקת את העושר במדינה ובעולם. פולני אינו מסתיר את עוגמת הנפש שלו מהכרעה זו של ההיסטוריה, ואנו, ממרחק של קרוב למאה שנה, שותפים לתחושתו הקשה. הניאורליברליזם של ימינו ממשיך את מורשת קודמו ומשעבד את הכסף (דרך המסחר בנגזרים, לדוגמה), את העבודה (באמצעות שלל חברות כוח אדם) ואת האדמה (או מה שקרוי נדל"ן, שסוגר את המעגל הזה בהפיכת המשכנתה לטובין בשוק הממון) לצורכי המרדף אחר אפיקי השקעה ותשואה משודרגים. "התוצאה תהיה חיסול החברה", מזדעק פולני לנוכח השתלטות הרווח על הרוח, השתלטות ההון על המצב האנושי. ההרס והחורבן הטבועים בקפיטליזם אינם יודעים גבול.

* * *

באותה השנה שבה התפרסם התמורה הגדולה יצא לאור ספר חשוב נוסף, שגם הוא נדרש לקטסטרופה המתחוללת ברחבי אירופה ובעולם כולו – הדרך לשעבוד, פרי עטו של פרידריך האייק (Hayek). כמו פולני, גם האייק נולד במרכז אירופה, התגלגל לאנגליה בשנות השלושים ומשם היגר לאמריקה – אם כי פולני, בעקבות "ציד המכשפות" של המקארתיזם בשנות החמישים, והדיכוי השיטתי של אנשי שמאל בארצות הברית, נאלץ להתיישב בסופו של דבר בקנדה. האייק מטיח בספרו ביקורת חריפה על כשלי הכלכלה ומדגיש את חלקם בעליית הפשיזם אחרי מלחמת העולם הראשונה. אך שלא כמו פולני, שראה בקריסת הדמוקרטיה תוצאה ישירה של פגיעת מערכת השוק בחברה, האייק לא מצא כל פגם בתפקוד הכלכלה הליברלית.

נהפוך הוא: לתפיסתו, המשבר של שנות השלושים פרץ דווקא בגלל הנזק שנגרם לשוק עקב הפיקוח שהפעילו עליו מוסדות המדינה וגופים ציבוריים אחרים. האייק היה חסיד נלהב של ההשקפה ה"אוטופית", כדברי פולני, המייחסת לשוק סגולות נפלאות, בהן יכולת הוויסות העצמי והאיזון הפנימי. על פי הבנתו של האייק, הרגולציה היא שכרסמה ב"כוחות הספונטניים הפועלים בחברה חופשית", כוחות המהווים את "תשתית הציוויליזציה המערבית".¹ האייק טוען ששחרור הכלכלה מהאסדרה של השלטון הוא שהביא לידי "שחרורו של היחיד מן הקשרים שכבלו אותו", ושהעניק לכל אדם, בהיותו סוכן עצמאי בשוק, חופש לפעול לפי טובתו האישית.² חופש זה מבטיח את השגשוג הרוחני וגם החומרי שמאפיין את החברה הקפיטליסטית. לכן, כל ניסיון למגר את ההון – והאייק לא הבחין כאן בין מדינת רווחה למדינה קומוניסטית – סופו שעבוד טוטליטרי.

פולני כופר בתועלת המוסרית הזאת, המושתתת על "השורה התחתונה". נכון, כוחות השוק, בחתירתם להוציא ישן מפני חדש, הביאו לקריסת הפיאודליזם ולאחר מכן גם לביטול העבדות. החורבן שהם המיטו נתפס אפוא כתוצאה מבורכת של המאבק במסורת מאובנת ומגבילה. ואולם, בחסות הכלכלה החופשית ההרס הפך לאתוס בפני עצמו. המהפכה המתמדת הנגזרת מהשאיפה להגדיל את הרווח בכל מחיר מתנה את שחרור האדם בקבלתו את חוסר היציבות כמצבו הקבוע, שתוצאתו "חיסול החברה". אזהרותיו של פולני מצאו אוזן קשבת באתם ימים קודרים בשנת 1944, ואילו השקפותיו הטהרניות של האייק אשר למעמד העל של מערכת השוק דחקו אותו אל שולי השיח החברתי והכלכלי. פיקוח ממשלתי, רשת ביטחון סוציאלי רחבה ואחריות ציבורית לגורל הפרט – כל מה שהיה מוקצה מחמת מיאוס בעיני האייק – היו לגלגלי ההצלה שבאמצעותם נחלץ העולם מן השפל שנקלע אליו במאה העשרים. תוכנית פעולה זו, המזוהה עם משנתו של ג'ון מיינרד קיינס, איש רוח וכלכלן בריטי שהתריע בעוד מועד מפני קריסת הכלכלה העולמית, אומצה לאחר מלחמת העולם השנייה, והפכה למוסכמה אידיאולוגית ולמדיניות השלטת במערב המתועש בעשורים שאחריה.

בשנות השבעים התהפך הגלגל, והקונסנזוס הקיינסיאני התמוטט עקב קשיי התפקוד של תוכנית הפעולה שנגזרה ממנו. הקשיים נבעו משינויים שהממשלים עצמם יזמו במערכת הפיננסית הגלובלית ומאירועים אקסוגניים שפגעו בסטטוס קוו העסקי – בכלל זה ההוצאות הכבדות שנדרשו למימון המלחמה האמריקנית בווייטנאם, ומשבר האנרגיה בעקבות חרם הנפט מצד מדינות אופ"ק. דעיכת משנתו של קיינס העלתה את קרנו של האייק. ספריו של האייק שבו ופורסמו – וגם תורגמו בפעם הראשונה לעברית – והוא הוכתר להוגה הבית של הניאו-ליברליזם. השקפותיו סיפקו הן השראה רעיונית הן תוכנית אופרטיבית לפירוק מדינת הרווחה,

1. פרידריך האייק, הדרך לשעבוד, בתרגום אהרן אמיר, ירושלים: שלם, 1998, עמ' 11.

2. שם, עמ' 12.

להפרטת מוסדות הציבור, למתקפות על העבודה המאורגנת, ולעיצוב מחדש של יחסי החברה בצלמה של תחרות עסקית, "המבורכת ככל האפשר"³. יש לראות בתחיית הלסה-פר בשנות השמונים של המאה העשרים מקבילה של התמורה הגדולה של המאה התשע-עשרה – הפעם בהנהגת רייגן ות'אצר, לצד יורשיהם מכל המפלגות. גם ממשלת האחדות שקמה בישראל ב-1984 מיהרה ליישר קו עם האורתודוקסיה הכלכלית החדשה-ישנה הזאת.

פולחן השוק מוסיף לכלכל את המדיניות הציבורית גם במאה העשרים ואחת – למרות "כשלי השוק", בעגת הכלכלנים, שנחשפו לאורך השנים, שהחמור שבהם הוא המשבר הפיננסי שפרץ בשנת 2008. כלכלת העולם ניצלה אז רק הודות להתערבות של הממשלות, שחילצו את בעלי ההון מן התסבוכת שנקלעו אליה בעזרת סיוע נרחב שמומן מכספי הציבור. הניאו-ליברליזם גם מתקשה להתמודד עם משבר האקלים המסלים והולך בעשורים האחרונים, והוא מסתפק בכינונו של מנגנון דמוי שוק שנועד לחילופי מכסות פליטה של פחמן. למרות הכול, אין סימנים להפרדה קרובה של ההון מהשלטון. ביטוי לחוסנו של הזיווג הזה אפשר למצוא בגאווה המשותפת לברק אובמה ולדונלד טראמפ, כל אחד לפי סגנונו, על הירידה העקבית בשיעורי האבטלה שנרשמה מאז 2008 בארצות הברית, לפחות עד פרוץ "משבר הקורונה". גאוותם נסמכת על דוחות סטטיסטיים ממלכתיים, שאין בכוחם לשקף את השינויים המבניים המתחוללים בשוק העבודה, המותירים רבים מהמועסקים ללא ביטחון תעסוקתי. שכירים אלו חיים על זמן שאול וכורעים תחת נטל של חובות מצטברים. האשראי שניתן להם, שנועד לכסות על הירידה הרציפה בהכנסות, אכן יוצר עלייה במדדי "רמת החיים", אך בד בבד הוא לוכד את האזרח ברשתו של הון הסיכון. כך נוצרה תנועה מעגלית שבה החובות עצמם נסחרים בידי אותם מוסדות שהלוו את הכסף מלכתחילה. זו תנועה שמניבה רווחים מופלגים למלווים, ושגרמה לקריסת הכלכלה בשנת 2008. הסכנה אינה רק בריסוק המשק, אלא באי-שוויון מעמיק שמציב את הדמוקרטיה לפני שוקת שבורה. כה מדאיגים הפערים החברתיים המתרחבים עד שאפילו הכלכלנים רואים בהם היום פגם מערכת. והנה, קרל פולני התייחס לגזל המאורגן הזה כבר ב-1944: "הליברל מגמד את רעיון החירות לכדי תמיכה ביוזמה חופשית גרידא – מושג שהופך לפיקציה במציאות הקשה של תאגידים ענקיים ומונופולים אדירים. פירוש הדבר חירות מלאה בעבור אלה שהכנסתם, ביטחונם והפנאי שלהם אינם זקוקים לחיזוק – ולעומת זאת מידה זעומה של חירות בעבור האנשים הפשוטים" (עמ' 242). אין פלא שבצוק העיתים הפשזים שב ומרים את ראשו גם במאה העשרים ואחת. זו תגובה נואשת וקיצונית של רבבות בני אדם שנותרו ללא הגנה למול חוקי השוק. קרל פולני נתן את דעתו לסכנות החמורות הנשקפות לחברה המשועבדת למטרות רווח. יש לברך על כך שקולו הצלול יישמע כעת גם בעברית.

3. שם, עמ' 14.